



**ULUSLARARASI BEŞERİ VE SOSYAL  
BİLİMLER İNCELEME DERGİSİ (UBSBİD)  
INTERNATIONAL HUMANITES AND SOCIAL  
SCIENCE REVIEW (IHSSR)**

Volume: 5 Issue: 2 Year: 2021

**KARL MARX'IN DÜŞÜNCESİNDE İRADECİLİK VE BELİRLENİMCİLİK MESELESİ  
ÜZERİNE BİR İNCELEME**

İNAN AKDAĞ\*

**MAKALE BİLGİSİ**

Makale Tarihiçesi:  
Başuru:18.08.2021  
Revizyon : 30.11.2021  
Kabul : 14.12.2021  
Orcid Numarası :  
0000-0001-5531-403X

Anahtar Kelimeler: Karl  
Marx, İradecilik,  
Belirlenimcilik,  
Tarihselcilik, Yapısalcılık

**ÖZ**

Karl Marx, ölümünden sonra, geride kalan takipçilerine hem teorik hem de pratik büyük sorunsallar bırakmıştır. Marx'ın takipçileri, bu büyük sorunsalların farklı yorumları üzerinden karşıt kamplara bölünmüştür. Karl Marx'ın geride bıraktığı sorunsallar arasında hem teorik hem pratik düzlemde, tezlerinin, iradeci bir tarih kuramını yoksa belirlenimci bir tarih anlayışına mı dayandığı sorunsalı da vardır. Bu çalışma, Karl Marx'ın, tarihsel tezlerinde, iradeci veya belirlenimci bir tutum aldığına ilişkin anlaşılmasına yönelik bir çalışmadır. İradecilik ve belirlenimcilik sorunsalı, Karl Marx sonrası takipçilerinin devrim kuramını doğrudan etkilemiştir. Marx'ın tarih şemasında, tarihin sonuna irade ile mi ulaşılacak veya belirlenim ile mi varılacak sorunsalı bu yorum farklılığından ortaya çıkmıştır. Bu çalışmada, Karl Marx'ın iradeci veya belirlenimci bir yaklaşıma sahip olup olmadığının anlaşılmasının stratejik yönteminin, tarihsel olarak bıraktığı yazılı metinlerin bütünsel incelenmesinden geçtiği ileri sürülmektedir. Ancak bu yöntem, tam olarak yeterli olmamaktadır. Aynı zamanda, materyalist açıdan, eserlerinin tarihsel-toplumsal olgularla karşılıklı ilişkisinin de vurgulanması gerekmektedir. Düşüncenin oluşması ve biçimlenmesi tarihsel-toplumsal olgulardan kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bir düşünce biçiminin gelişmesi sırasında çeşitli uğraklar bulunmaktadır. Karl Marx, işçi sınıfının bir düşünürü olarak, düşüncesinin oluşumunda işçi sınıfı hareketinin erimine bağlı tezler geliştirmiştir. Marx'ın yaşadığı 19. yy, yeni gelişen işçi sınıfıyla birlikte, ekonomik-politik-ideolojik olarak hareketli bir dönemdir. Dönemin ekonomik-politik-ideolojik kırılma noktaları olarak, 1848 Devrimleri ve 1871 Paris Komününün olduğunu ileri sürebiliriz. Marx'ın tezleri de tam bu kırılma noktalarına bağlı olarak gelişim göstermiştir. İşçi sınıfı hareketinin yükseldiği 1848'e kadar dönem, Marx'ın iradeci bir tarih anlayışına sahip olduğu, 1848 Devrimlerinin yenilgisi sonrası Marx'ın belirlenimci bir tutum aldığı ve 1871 Paris Komünü ile yeniden yükselişe geçen işçi sınıfı hareketi ile birlikte Marx'ın, yeniden, iradeci bir tutum aldığı belirlenebilir. Bu gelişimini sebebi, diyalektik olarak, tarihsel-toplumsal olguların değişimi ile bağlantılıdır. Bu bağlamda, bu çalışmanın hipotezi; Karl Marx'ın 1848'e kadar iradeci, 1848-1871 arası belirlenimci ve 1871 sonrası yeniden iradeci tezleri savunduğudur. Çalışmanın kapsamı; Marx'ın yaşam aralığından oluşmaktadır.

**AN ANALYSIS ON THE MATTERS OF VOLUNTARISM AND DETERMINISM IN KARL  
MARX'S THOUGHT**

**ARTICLE INFO**

Article History:  
Received: 18.08.2021  
Revised : 30.11.2021  
Accepted : 14.12.2021  
Orcid Number:  
0000-0001-5531-403X

Keywords: Karl Marx,  
Voluntarism, Determinism,  
Historicism, Structuralism

**ABSTRACT**

Karl Marx left both theoretical and practical problematic to his followers after his death. Marx's followers divided into counter camps because of different readings of these vast problematic. In Karl Marx's problematic left after his death, there is a problematic whether his historical thesis is based on a historical voluntarism theory or a historical determinist understanding. This study aims to clarify Karl Marx's historical theses whether they are voluntarism or determinist. The problematic of voluntarism and determinism determined the revolution theory of his followers. In Marx's history schema, the problematic of the end of history is to be reached with voluntarism or determinism sources from these different readings. In this study, the strategically method of Karl Marx has voluntarism or determinist approach is historically put forward with holistic analysis of his written works. However, this method is not enough that. At the same time, in terms of materialism, his works must be emphasized their relations with historical-social phenomena. The making and the shape of idea source from historical-social phenomena. Therefore, there are variable moments during the development of idea form. Karl Marx, as the thinker of working class, developed making of his thought with the evolution of the movement of the working class. 19th century in which Marx lived was economically-politically-ideologically an active period with new developed working class. The economic-political-ideological breaking points of 10 century were 1848 Revolutions and 1871 Paris Commune. Marx's theses developed in harmony with the breaking points of the period. Marx had voluntarism historical understanding until 1848 during which the movement of the working class had risen; than Marx had determinist approach after defeat of 1848 Revolutions; and finally, Marx had voluntarism attitude again with 1871 Paris Commune when the movement of the working class uptrend again. The reason of this evolution is dialectically correlative with the change of historical-social phenomena. In this context, the hypothesis of this study is that Karl Marx had voluntarism attitude until 1848 when he had determinist thought between 1848 and 1871 and when he defended

\* Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi Merzifon İİBF, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü, [inanakdag@yahoo.com](mailto:inanakdag@yahoo.com)

Research Article/ Araştırma Makalesi

Cite As/ Alınır: Akdağ, İ. (2021), Karl Marx'ın Düşüncesinde İradecilik Ve Belirlenimcilik Meselesi Üzerine Bir İnceleme, Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler İnceleme Dergisi , 5(2), 125-138.

## Giriş

1917 Rus Devrimi ile birlikte Marksizm içinde yeni bir tartışma başladı. Tartışma, tarihsel olarak devrimde iradecilik mi? yoksa belirlenimcilik mi? ön planda olmalı ekseninde gelişmiştir. V. I. Lenin'in (1870-1924), çubuk bükme metaforuyla birlikte tartışma, siyasal bir boyut kazanmıştır. Çubuk, iradeciliğe mi? yoksa belirlenimciliğe mi? bükülecek sorusu önemli bir tartışma konusu kazanmıştır. Siyasal boyut kazanan tartışma sonucunda Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi iki hizbe bölünmüştür; iradeciliğe vurgu yapan Bolşevikler ve belirlenimciliğe vurgu yapan Menşevikler. Liderliği Bolşevikler ele geçince tartışmayı iradeciliğin kazandığı düşünülse de sorunsal üzerine tartışma Marksizm içinde, derinlik kazanmış ve günümüze kadar tartışılmaya devam etmiş ve etmektedir. Marksistler, geçmişten günümüze bu mesele üzerinden siyasal strateji anlamında üç kampa ayrılmıştır; iradeci Marksistler -yapı, özne ikileminde özneye vurgu yapanlar, yapısalcı Marksistler -yapı,özne ikileminde yapıya vurgu yapanlar ve post Marksistler -yapıyı yok sayıp özneye vurgu yapanlar.

Tarihte İradecilik ve belirlenimcilik meselesi yalnız Marksizm'de değil, geçmişten günümüze kadar, felsefede, önemli bir tartışma konusu olmuştur. Ancak Marksizm ile birlikte sorunsal yalnız felsefi bir mesele değil, aynı zamanda siyasal bir konu haline gelmiştir. Marksizm bu tartışmayı, kapitalizmden sosyalizme geçiş meselesi olarak kavramıştır. Dolayısıyla iradecilik ve belirlenimcilik meselesi, sadece felsefi değil, siyasal, ekonomik, ideolojik ve sosyolojik bir tartışma meselesi haline gelmiştir. Mesele, bütüncül bir meseledir. Bu konu üzerinden farklı tarih anlayışları inşa edilmiştir. Siyasal mesele haline gelen sorunsal ile kurucu babalar ve düşünceleri incelenme ihtiyacı duyulmuştur. Bu çerçevede, Marksizm içi tartışmada meseleyi ele almak için Karl Marx'ın düşüncesi, Marksizmin kurucu babası olarak önem kazanmıştır.

Karl Marx'ın (1818-1883) tezleri, bir açıdan, özellikle ölümünden sonra, üç ayrı ekolün biçimlenmesine yol açmıştır. Bu farklı ekoller, Marx'ta iradecilik ve belirlenimcilik meselesi üzerinden ayrılmıştır. Marx'ın tezleri, son tahlilde, praksise dayanmaktadır ve bu praksis, aynı zamanda, farklı siyasal stratejiler anlamına gelmektedir. Ölümünün ardından ortaya çıkan ekoller, siyasal olarak, tam olarak bu strateji üzerinde anlaşamamaktadır. Ekollerin temel siyasal tartışma noktası; tarihsel sona ulaşmak için, irade mi? yoksa belirlenim mi? öndedir veya bir tarihsel son var mıdır? noktasıdır. Bu çalışma, amaç olarak, Karl Marx'ın eserlerini inceleyerek, Marx'ın, iradeci bir tutum veya belirlenimci bir tavır içinde mi olduğunu belirlemeye çalışacaktır. Böylece, Marx'ın ölümünden sonra oluşan köklü bir tartışmaya katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Karl Marx'ın ölümünden sonra, tezleri üzerinden oluşan üç ekol; birincisi, tarihselci ekolken, diğer ekol ise yapısalcı ekoldür. Son olarak 1970'lerde şekillenen post Marksizmdir. Tarihselci ekol, Marx'ın kavram seti içerisinde yer alan üretici güçler teorisini ve sınıf mücadelesini vurgularken, yapısalcı ekol ise üretim ilişkileri teorisi ve maddi koşullara dikkati çekmiştir. İki ekol, farklı yanlara vurgu yaptığı için ortaya farklı politik-ideolojik stratejiler çıkmıştır. Marx'ın ortaya koyduğu tarihsel gelişim hattında, tarihselci ekol, sona, diğer bir ifadeyle sınıfsız topluma, sınıf iradesi ile varılacağını ileri sürerken, yapısalcı ekol maddi koşulların evrimi sonucu tarihsel sona ulaşılacağını ileri sürmüştür. Tarihselci ekol, tarihselci Marksistler üzerinden şekillenirken, yapısalcı ekol, yapısalcı Marksistler üzerinden kendisine varlık bulmuştur. Post Marksist ekol ise Marksizm içi olup olmadığı tartışmalı bir ekol iken kendisine mevcut kapitalist sistem içerisinde 'radikal demokrasi' temelli bir konumlamaya gitmiştir.

Çalışmanın kapsamı, Marx'ın yaşadığı dönem ve yazmış olduğu eserlerdir. Marx, ilk kitabını 1843 yılında Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi ile yazmış ve son kitabı ise, 1875 yılında Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi olarak bilinmektedir. Yazılı eserlerinin yanında, çeşitli tarihlerde, çeşitli tarihsel kişiliklerle yapmış olduğu mektuplaşmalar sonucu elde edilen mektupları vardır. Özet olarak kapsam, Marx'ın yazılı eserleri ve mektuplarıdır. Çalışmanın önemi ise kendisinden sonra Marksizmin iki ayrı kutba bölünmesi sonucuna yol açan iradecilik ve belirlenimcilik meselesine bir katkı yapmaya çalışmaktır. Çalışmanın hipotezi ise Marx'ta iradecilik ve belirlenimciliğin tarihsel ve diyalektik bir bütün olduğu ve Marx'ın, yaşadığı dönemde tarihsel koşullara bağlı olarak, öncelikle 1848'e kadar iradeci, daha sonra 1848 sonrası belirlenimci ve son olarak 1871 sonrası tekrar iradeci bir tutum aldığıdır. Marx, işçi sınıfının bir organik aydınıydı ve tezlerinin ve davranışlarının

oluşmasında, işçi sınıfının tarihsel koşullar içerisinde hareketi belirleyici olmuştur. Marx'ın yaşam süreci içerisinde, iki önemli tarihsel kırılma, onun, iradeci ve belirlenimci bir tutum almasına sebep olmuştur. Bu kırılmalar; 1848 Devrimleri ve 1871 Paris Komünüdür. İlerleme yaşanan tarihin tüm aşamalarında, iradeci bir tutum benimseyen Marx, geri çekilme dönemlerinde ise belirlenimci bir tutum almıştır. Ancak Marx'da belirlenim, bir tür kadercilik değil, sadece yeni ilerleme döneminin altyapısını sağlayacak teorik çalışmalar için, özneyi de düşüncesinin bir yerinde tutup, bir zaman uğrağıdır. Marx'ın tüm düşünce tarihi, praksise yapılan vurguyla belirlenmiştir.

Bu aşamadan sonra çalışmada ilk uğrak, Marx'ın ölümünden sonra, tarihselci ve yapısalcı Marksistler tarafından oluşturulan literatüre bakmaktır. Bu uğrakta, literatür geniş olmakla birlikte, ekolün belirli temsilcilerinin temel tezlerini incelemek gereklidir. Bu aşamada temel görüşler, bilimsel yaklaşımın temel aşamalarından birisi olan sınıflandırma ilkesi çerçevesinde, yapılandırmaya çalışılacaktır.

### **1. Karl Marx'ın Siyasal İnşaları Olarak İradeci Marx'tan Belirlenimci Marx'a: Literatür**

Karl Marx, toplumsal yaşamın dinamikliğine uygun olarak, tezlerini de farklı vurgular ile belirtmiştir. Temel olarak iki vurgu, Marx'ın ölümünden sonra, üç ekolün ortaya çıkmasına yol açmıştır: Tarihselci ekol, yapısalcı ekol ve post Marksist ekol. K. Marx ve F. Engels'in Komünist Manifesto ([1848] 2018b: 52) eserinde vurguladığı "Şimdiye kadar ki bütün toplumların tarihi (yazılı tarih), sınıf mücadelelerinin tarihidir." tezi üretici güçler ve bu üretici güçlerden işçi sınıfına referans verirken, Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı ([1859] 1976: 25) eserinde vurguladığı "Gelişmelerin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içinde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler." tezi ise üretim ilişkilerine ve bu üretim ilişkilerden oluşan üretim tarzına vurgu yapmıştır. Bu çerçevede, K. Marx'ın ölümünden sonra, bir tarafta üretici güçlere vurgu yapan tarihselci ekol ve diğer tarafta ise üretim ilişkilerine vurgu yapan yapısalcı ekol somutluk kazanmıştır. Bunlara ek olarak, kerteleri, siyaset ve ideoloji kertelerini ekonomik kereden özerkleştiren post Marksist ekol 20. yy'ın son çeyreğinde gerçeklik kazanmıştır.

Tarihselci ekolün temel temsilcileri olarak; V. I. Lenin (1870-1924), Rosa Luxemburg (1871-1919), Georg Lukacs (1885-1971) sayılabilirken, yapısalcı ekolün temel temsilcileri olarak, Louis Althusser (1918-1990), Nicos Poulantzas (1936-1979) ve son çizgi olan post Marksizm de reformcu çizgi olan Eduard Bernstein (1850-1932), Karl Kautsky (1854-1938) temelli post Marksizmin kurucuları Ernesto Laclau (1935-2014) ve Chantal Mouffe sayılabilir.

Tarihselci Marksistler, temel olarak üretici güçleri ve bunun içinden emek gücü veya işçi sınıfını temel almıştır. Toplum, sınıf mücadelesi sonucu dönüşmektedir ve dönüşümün nihai sonucu da devrimdir. Tarihselcilere göre dönüşüm için, sınıf iradesi gereklidir. İrade sonucu mevcut üretim tarzı bir başka ifadeyle kapitalist sistem, sosyalizme dönüşecektir. Dönüşümün tek yolu da devrimdir. Yapısal reformlar, işçi sınıfının koşullarını kökten değiştirememektedir. Çelişkinin çözüm biçimi, iradeyle mevcut sistemin değiştirilmesidir. Tarihselcilere göre; koşullar radikal bir biçimde kökten değiştirilmelidir. Bunun yolu ise bir an önce devrim yoluyla dönüşümdür. Bu çerçevede, tarihselci Marksistler, işçi sınıfına, tarihin öznesi olarak bakmışlardır.

Tarihselci Marksistler içinde en bilinen figürlerden birisi V. I. Lenin'dir. Lenin, henüz kapitalist gelişimini tamamlamamış olan Rusya'da sosyalist devrimi gerçekleştirdiği için, kısa süreli Paris Komünü dışında ve ilk kez Marksizmin reel olarak gerçekleşmesinde oynadığı liderlik rolü ile tarihselci Marksistler arasında öne çıkmıştır. Marksizm içinde siyaset uzmanı olarak anılmıştır. Lenin ([1902] 2008: 72), ekonomik reformları dışlamamakla birlikte, bu reformların işçi sınıfının hareketini kısıtladığını belirtmiştir. Lenin ([1902] 2008: 38), işçi sınıfı mücadelesinde iradenin önemini vurgulamış ve bu iradenin ve bilincin işçi sınıfına dışarıdan işçi sınıfı partisi tarafından verilmesi gerektiğini ileri sürmüştür.

Lenin ile aynı dönemde yaşamış bir başka tarihselci Marksist, Rosa Luxemburg'dur (1871-1919). Luxemburg da ([1899] 1993: 41), diğer tarihselciler gibi, yapısal reformlara karşı çıkmış ve reformları ancak asıl hedefe ulaşmak için bir araç olarak görmüştür. Luxemburg ([1918] 2008: 39), Marx'ın sınıf mücadelesi tezini ve buna bağlı üretici güçler anlayışını benimsemiş ve işçi sınıfının kendi kendine iktidarı ele geçireceğini düşünmüştür. Bu çerçevede Luxemburg, Marx'ın sınıf mücadelesi tezini kabul ettiğini söylemek mümkündür. Luxemburg, işçi sınıfına ayrıcalıklı özne olarak bakmıştır. Lenin'den

farkı ise, işçi sınıfına bilincin dışarıdan değil, işçi sınıfının kendi kendisine hareketinin sonucu ortaya çıkacağını vurgulamasıdır.

Tarihselci Marksistlerden bir diğeri ise Georg Lukacs'dır (1885-1971). Lukacs, ortodoks Marksizmin savunusunu yapmıştır. Ortodoks Marksizm, genel olarak tarihselci Marksistleri nitelendirmek için kullanılan bir kavram olmuştur. Aslında temel sorunsal Marx'ın eserlerini yorumlama biçimidir. Lukacs, baş eseri Tarih ve Sınıf Bilincinin bir bölümünü Ortodoks Marksizmin savunusuna ayırmıştır. Lukacs ([1923] 1998: 80) "Marksist yöntem, yani gerçekliği bilinçli bir anlamının materyalist diyalektiği, sınıfsal bir dayanak noktasından, proletaryanın mücadelesi açısından kaynaklanmaktadır ve direnmek nasıl proletaryanın mücadelesine götürüyorsa bu noktayı bırakmak da tarihsel materyalizmden uzaklaşmak olur" tezini savunmuştur. Buna ek olarak Lukacs'a göre ([1923] 1998: 68); "tarihin bir bölümünü veya momentini betimlemekle bütünsel bir süreç olarak tarihi betimlemek arasındaki aykırılık bir kapsam farklılığı, örneğin özel tarih ile genel tarih arasındaki türden bir fark değil, bir yöntem, yaklaşım aykırılığıdır. İncelenen dönem veya özel alan vb. ne olursa olsun, tarihsel süreci bütünselliğiyle kavrama sorunundan kaçınılamaz. Diyalektiğin bütünlük kavrayışındaki yaşamsal özellik burada gösterir kendini."

Tarihselci ekolden sonra diğer bir Marx'ın yorumcusu olan ekol ise yapısalci ekol veya yorumdur. Marx'ın iradeci tarafının aksine belirlenimcilik tarafına vurgu yapmışlardır. Yapısalcılık, Ahmet Cevizci'ye göre (Cevizci; 2000: 1003), "sistemin öğelerden üstün ve onlara egemen olduğu fikrini benimseyen ve öğeler arası ilişkilerden sistemin yapısını çıkarmaya çalışan felsefi akım"dır. Yapısalci Marksistler de temel referans noktası olarak maddi koşulları veya üretim ilişkilerini benimsemişlerdir. Yapısal gelişimin, dönüşüm için en önemli dayanak noktası olduğunu vurgulamışlardır. Siyasal strateji olarak yapısal reformları temel almışlardır. Tarihselci yaklaşımın devrim anlayışı yerine evrimci bir tutumu savunmuşlardır. Temel vurguları; toplumun, yapısal gelişimle birlikte veya üretim ilişkilerinin gelişmesi sonucu gerçekleşen evrim ile birlikte dönüşeceği. Bu noktada yapılması gereken, iktidarlardan yapısal reform talep etmektir. Yapısal reformlarla, işçi sınıfının koşulları iyileşecektir. Bu bağlamda, yapısalci Marksistler, işçi sınıfına, nesne olarak bakmaktadırlar. İşçi sınıfı, maddi koşulların veya üretim ilişkilerinin bir nesnesidir. Yapısalci ekol, 1960'larla varlık bulmuşken, onun fikirlerinin öncülleri 20. yy başı ortaya çıkan reformist görüşlerdir. Yapısal reformları ilk, reformist görüş ileri sürmüştür.

Yapısalci Marksizmin öncülü reformist yaklaşımın temel liderliğini Eduard Bernstein (1850-1932) üstlenmiştir ve Bernstein, reformist bir tavır benimsemiştir. Sosyalizm hedefinden uzaklaşan Bernstein, bunun yerine, işçi sınıfının yapısal reformlarla durumunun iyileşebileceğini ileri sürmüştür. Bu bağlamda, Bernstein'a göre, devrimci bir mücadele değil, parlamenter yolla reformlar aracılığı ile sosyalizme varılacağı savunulmuştur. Bernstein, bu tezleriyle evrimci bir görüş benimsemiştir. Bernstein, bu tezleriyle, daha sonra belirginleşecek yapısalci ekolün ilk örneklerinden birisi olmuştur. Bernstein'a göre ([1899] 1993: 204); "parlamento, daha yavaş çalışır ancak devrimden daha güçlüdür ve daha büyük avantajlar sunmaktadır". Böylece Bernstein, sınıf mücadelesi ve sosyalizm hedefinden vazgeçmiştir.

Karl Kautsky de (1854-1938), Bernstein gibi, yapısal gelişmeye odaklanmıştır. Lenin'e göre ([1918] 1975); bu açıdan Kautsky, tarihselci ekol tarafından oportünizm ile suçlanmıştır. Kautsky'de Bernstein gibi proletarya diktatörlüğünü reddetmiş ve bunun yerine yapısal koşulların evrimine vurgu yapmıştır. İşçi sınıfı, siyasal iktidara odaklanmak yerine reformlara yoğunlaşmalıdır. Böylece reformlar yoluyla kendi koşullarını iyileştirebilecektir. Kautsky'e göre ([1919] 1981: 15); "Sosyalizmi olası yapmak için, sanayi kapitalizminin belirli bir seviyede olması ve koşulların olgunlaşması gereklidir". Dolayısıyla, üretim ilişkileri gelişmeden, sosyalizme ulaşmak olanaksızdır.

20. yy başı reformizm, 1968 Gençlik Hareketlerine kadar varlığını bir şekilde sürdürmüş ve özellikle Dünya Savaşları sırasında kapitalist iktidarları desteklemek ile birlikte ciddi eleştiriye uğramıştır. Eric Hobsbawm'a göre ([2011] 2014: 11); "Birinci Dünya Savaşı'nın ardından hükümet partileri haline gelen çoğu sosyal demokrat parti, pratikte kapitalist ekonominin emeğin bazı taleplerini karşılama baskısıyla işlemlerini sağlayarak, revizyonist politikadan yana tercihte bulunacaktı.". 1960'lar la birlikte reformist Marksizm yapısalci Marksizme evrilmiştir. Evrimin temeli, üretici güçlere değil, üretim ilişkileri ve nesnel koşullara yaptıkları ortak vurgu olmuştur. Yapısalci Marksizmin en popüler kişilerinden birisi Louis Althusser'dir (1918-1990). Yaşadığı dönem, tam olarak 1968 Mayıs Gençlik

Hareketlerinin gerçekleştiği zamana denk gelmiştir. Tarihselciliği tamamen reddetmiş ve onun yerine yapısal Marksizmi savunmuştur. Marx'ın 1845 Alman İdeolojisi ile birlikte epistemolojik kopuş yaşadığını ve 1945 öncesi eserlerini genç Marx'ın eserleri olarak yorumlamış ve daha sonraki eserlerini ise bilimsel eserler olarak tanımlamıştır. Üretim ilişkileri veya yapısal koşullar insanları nesneleştirmiştir. Bu yanıyla Althusser, anti-hümanisttir. Althusser'e göre ([1965] 2002: 121) "Gerçek çelişki, bu koşullarla bütün oluşturuyordu ve ancak bu koşullar aracılığıyla ve bu koşulların içinde ayırt edilebilir, tanınabilir ve kullanılabilirdi". Bu çerçevede Althusser, maddi koşulların, tarihsel iradeye önceliğini vurgulamıştır.

Nicos Poulantzas da (1936-1979) önemli bir yapısalci Marksisttir. Poulantzas da üretim ilişkilerinin başat durumuna vurgu yapmaktadır. Poulantzas'a göre ([1978] 2006: 31) devlet, üretim ilişkileri ve sınıfların sınırlarının belirlenmesinde ve yeniden üretiminde asıl role sahiptir. Poulantzas, gerçeklik ile kuram arasında yapısal bir mesafe olduğunu savunmaktadır. Poulantzas, maddi koşulların yapısal biçiminin toplumsal bütünlüğü sağladığını belirtmektedir. Devlet üzerine incelemeler yapan Poulantzas ([1978] 2006: 44), tarihselci yaklaşımın ve bu yaklaşımın belirttiği sınıfların devletin oluşumunda işlevi olmadığını ileri sürmüştür. Son olarak Poulantzas ([1978] 2006: 39), "üretim süreci içinde, üretim ilişkilerinin üretici güçler karşısındaki önceliği" ni vurgulamaktadır. Poulantzas da ([1978] 2006: 286), yapısalci Marksizmin öncüleri olan Bernstein ve Kautsky gibi sosyalizm hedefini reddeder ve bunun yerine yapısal reformlar ve bu reformlarla sağlanacak demokratik sosyalizmi ileri sürmüştür.

İki ekolü -tarihselci ve yapısalci ekoller- ortaya koyduktan sonra Mussolini İtalya'sında uzun yıllar cezaevinde kalmış ve en önemli ve tek eseri olan Hapishane Defterleri'ni yazmış olan Antonio Gramsci'nin (1891-1937) ayrıca belirtilmesi gerekmektedir. Gramsci, Marksizm tartışmalarında bir dönüm noktasıdır. Bir yanıyla tarihselcidir. Bir diğer yanıyla yapısalci Marksizme yolu açmıştır. Yine bir yönüyle post Marksizmin temelleri onda bulunmaktadır. Perry Anderson'a göre ([1976] 2007: 119); "Gramsci, Batı Marksizmi'nin sınıf mücadelesinin ana sorunlarını yazılarında apaçık bir tartışma konusu olarak ele alan düşünürlerinin sonuncusuydu". Dolayısıyla bu yanıyla tarihselci bir Marksistti. Antonio Gramsci, Marx'ın toplumsal yapı anlayışı olan alt yapı -ekonomi- ve üst yapı -siyaset, ideoloji- arasında bütünlüğü kabul etmekle birlikte, üst yapının alt yapıdan esnetilmesi tezinin ilk örneğini ortaya koymuştur. Bu yanıyla yapısalci Marksist ve post Marksist yaklaşımlara kap açmıştır. Ekonomi, üst yapı kurumları olan siyaset ve ideolojiyi etkilemekle birlikte, siyaset ve ideolojinin de kendi görece özerk varlıklarının bulunduğu ileri sürmüştür. Gramsci'ye göre ([1929] 2000: 38); "İradecilik, kelimesi anlamsız veya kelime, keyfi istek anlamında kullanılıyor. İstek, Marksist anlamda, birinin gücünü harekette ifade etmesi olan sonların farkında olma anlamına gelmektedir". Yine Gramsci, hegemonya, tarihsel blok, organik aydın gibi kavramları Marksist literatüre kazandırmıştır.

Bu noktada son olarak post Marksist yaklaşıma değinmek gerekecektir. Marksizm içi olup olmadığı tartışmalı bir yaklaşım biçimidir. Kurucu olarak Ernesto Laclau ve Chantal Mouffe gösterilmektedir. Laclau ve Mouffe'a göre ([1985] 2017) post Marksist çizgi, reformist Karl Kautsky, Eduard Bernstein, Gergi Plehanov ve George Sorel ile başlamış Antonio Gramsci kırılma noktası olmuş ve yapısalci Marksizmden sonra gerçeklik kazanmıştır. Laclau ve Mouffe'a göre ([1985] 2017) 87), ekonomi, siyaset ve ideoloji kerteleri dikişli bir bütündür, birbirlerinden özerktir ve söylem yoluyla dikiş tutturulmaktadır. Söylem yoluyla hegemonya kurulmaktadır. Özne, söylem yoluyla inşa edilmektedir. Sınıf özne tarihselliğini yitirmiştir. Artık özneler, söylemle kurulan kimliklerdir.

İlgili literatür incelendiği zaman, tarihsel Marksistlerin, irade ve sınıf mücadelesi tezini bir başka ifadeyle üretici güçler teorisini benimsedikleri, reformist ve yapısalci Marksistlerin ise belirlenimcilik ve yapısal koşullar tezini başka ifadeyle üretim ilişkileri teorisini vurguladıkları görülmektedir. Post Marksistler ise, söylem yoluyla inşa edilen özne anlayışını savunmuşlardır. Bu çerçevede, tarihselci Marksistler her şeyi dış ve için kesişimi olarak ele almakta ve yapısalci Marksistler ise her şeyi iç olarak kabul etmektedirler. Öteki yandan, post Marksistler de her şeyi dış olarak kabul etmektedir. Karl Marx, aşağıda göreceğimiz gibi hem üretici güçleri hem de üretim ilişkilerinin diyalektik bütünlüğünü benimsemiştir. Bu çerçevede, Marx'ı anlamak için, irade ve belirlenimciliğin diyalektik bütünselliğine bakmak gereklidir. İrade veya belirlenimin önde olduğu uğraklar, tarihsel-toplumsal

hayatın gelişimine bağlı olarak belirlenmektedir. Bu çerçevede, bir sonraki uğrak olarak yöntem meselesini ele alacağız.

## 2. Yöntem

Bu çalışmada, tarihsel yaklaşım benimsenmiştir. Karl Marx'ın yazılı eserlerinde ortaya koyduğu tezlerini tarihsel perspektifle incelemek bir yöntem stratejisidir. Tarihsel gelişim, praxis anlayışına dayalı Marx'ın tezlerini ayrıntılı anlamaya yardımcı olacak bir stratejidir. Marx'ın eserleri de statik değil dinamik eserlerdir ve maddi koşullara bağlı şekillenmiştir. Bu açıdan Marx'ın eserleri tarihsel olarak okunduğunda iki temele dayanmaktadır. İlk olarak, eserlerin tarihsel şekillenmesi ve ikinci olarak da maddi koşulların tarihsel dönüşümüdür. Tarihsel biçimlenme ve nesnel koşulların evrimi, Marx'ın iradecilik-belirlenimcilik yaklaşımını netleştirmeye yardımcı olabilecektir. Bu çerçevede, Marx'ın eserlerini tarihsel okumaya tabi tutarak, o eserlerin yazılım bağlamları daha iyi anlaşılabilir.

Diyalektiğin bütünsellik karakteri, Marx'ın iradeci ve belirlenimcilik meselesini anlamada önemli katkı sağlayacaktır. Bütünsellik değil, parçalı bir anlayış benimsenseydi; Marx'ın eserlerinde ekonomik-politik-ideolojik boyutları parçalı biçimde ele alınmasına yol açabilirdi. Bu noktada diyalektik, bütünsel yaklaşımı ile Marx'ın ekonomide, politikada ve ideolojide ortaya koyduğu tezleri bütünsel bağlamda anlaşılmasını sağlayacaktır. Bu yaklaşım, Marx'ın düşünce sistemi ile de uyumludur. Eric Hobsbawm'a göre ([2011] 2014: 14); "Hem siyasal, hem iktisadi, hem bilimsel ve hem de felsefi boyutlarıyla, dünyayı bir bütün olarak kavrayan ilk kişi Marx oldu."

Son olarak, bu çalışmada, yorum bilgisi denenmiştir. Yazılan eserlerin yazılım bağlamı tarihsel koşullar ve tarihsel koşulların ekonomik, politik ve ideolojik çerçevesinde ele alınmaktadır. Böylece Marx'ın eserleri, yorum bilgisi çerçevesinde incelenmiştir. Bu yaklaşım, yazılan eserleri, hangi bağlamda yazıldığı, yani faili bulmak için önemli bir inceleme stratejisidir. Fail, tarihsel koşullardır. Fail ile insanlar karşılıklı olarak toplumsal yaşamı yaratmaktadır.

Marx'ın iradecilik ve belirlenimcilik meselesi üzerine literatür ve çalışmanın amacını gerçekleştirmek için gerekli yöntem belirlendikten sonra bir sonraki uğrak, Marx'ın eserlerini bütüncül incelemektir.

## 3. Marx'ı Okumak

Karl Marx, ilk kitabını yazdığı 1843 yılından, ölümü olan 1883 tarihine kadar birçok eser vermiştir. Bazı eserlerini kendisi tek başına, bazı eserlerini ise Friedrich Engels ile birlikte yazmıştır. Engels ile yazdığı eserler de, Marx'ın bakış açısını yansıtmaktadır. Ayrıca, yazdığı kitapların yanında çeşitli mektupları da önemli birer kaynaktır. Çalışmanın amacı olarak, diğer bir ifadeyle, Marx'ın iradecilik veya belirlenimcilik meselesini anlamak için Marx'ın, bütün eserlerini okumak gerekli bir stratejik yöntemdir. Böylece Marx'ın, gelişim çizgisi de tarihsel olarak ortaya çıkabilecektir.

K. Marx, 1843 yılında yayınladığı Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi adlı eserde, iradeci bir tutum benimsemiştir. Bu eserde Marx ([1843] 2009: 201) şu tezi ileri sürmüştür;

*"Somut güç, ancak somut güçle yenilebiliyor; ama teori de, yığınları sarar sarmaz, somut bir güç durumuna geliyor. Teori, ad hominem<sup>1</sup> tanıtlar tanıtlamaz, yığınları sarabiliyor ve radikal duruma gelir gelmez de ad hominem tanıtlıyor".*

Bu eserde Marx, kitlelerin veya öznenin, teoriyi veya maddi koşulların yorumunu kavradığı takdirde, bu durum altında maddi güç haline gelebileceğini ileri sürüyor. Bu çerçevede Marx, kitlelere veya özneye vurgu yaptığından dolayı iradeci bir tutum benimsediği ileri sürülebilir. Teori ile öznenin kopuk bir düşünce biçimini savunmayan Marx, praxis anlayışı çerçevesinde, teori ile özne arasında bir ilişki kurulması sonucu maddi varlık atfetmektedir. Bu tutum, Marx'ın toplum anlayışı ile yakından ilişkilidir. Marx'ın toplum anlayışında toplum, bireylerden değil bireyler arasında karşılıklı ilişkilerden oluşmaktadır. Böylece Marx, Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi eserinde, öznenin konumunu, teori ile karşılıklı ilişki çerçevesinde belirlemiştir. Bu bağlamda, öznenin konumunu

<sup>1</sup> Lat. İnsan karalama safatası

vurguladığı noktada, öznenin iradesi de kendisine bir yer bulmuştur. Marx'ın bu tarihsel uğrakta tutumu, iradeci bir tutumdur.

K. Marx, 1844 yılında yayınladığı 1844 El Yazmaları adlı eserinde, iradeci bir tutum göstermiştir. Bu eserde Marx ([1844] 2005: 68) şu görüşünü ileri sürmüştür;

*“İnsan kendi yaşamsal etkinliğinin kendisini, kendi irade ve bilincinin nesnesi konumuna getirir. Onun bilinçli bir yaşamsal etkinliği vardır. Kendisine doğrudan doğruya kaynaştığı bir belirlenim değildir bu. Bilinçli yaşamsal etkinlik, insanı, hayvanın yaşamsal etkinliğinden doğrudan doğruya ayırır.”*

Marx, 1844 El Yazmaları eserinde, açık bir şekilde iradeci tutumu vurgulamıştır. Özne, yaşamsal etkinliği açık bir şekilde irade ve bilincinin bir nesnesi konumuna getirmiştir. Özne iradesi, bu yaklaşımda, maddi koşulları biçimlendirmiş ve biçimlendirmektedir. Özne, insan, bilinçli bir varlıktır ve iradesi ile tarihsel dünyayı inşa etmektedir.

K. Marx ve F. Engels 1844 yılında yayınladıkları Kutsal Aile adlı eserlerinde, iradeci bir tutum göstermişlerdir. Bu eserde Marx ve Engels ([1844] 2015a: 422) aşağıdaki görüşleri ifade etmişlerdir;

*“Tarih hiçbir şey yapmaz. ‘engin zenginliğe sahip değildir’ o ‘çatışmalara girmez! Tersine, bütün bunları yapan, bütün bunlara sahip bulunan ve bütün bu çatışmalara giren, insandır, gerçek ve yaşayan insan; hiç kuşkunuz olmasın, insanı kendi ereklerini gerçekleştirmek için kullanan –sanki kendi başına bir kişiymiş gibi- tarih değildir; tarih, kendi öz ereklere ardında koşan insanın etkinliğinden başka bir şey değildir”.*

Marx ve Engels, Kutsal Aile’de, açık bir şekilde, tarih ve özne arasındaki ilişkiyi, özne ve irade, bilinç çerçevesinde kurmuştur. Özne, insan, tarihinin yön verdiği bir nesne değil, aksine tarihe şekil ve yön veren insan etkinliğidir, iradedir. Tarihin bu uğrağında Marx ve Engels, açık bir şekilde, irade ve bilinç veya öznenin yöne bir tutum almışlardır.

K. Marx ve F. Engels 1846 yılında yayınladıkları Alman İdeolojisi adlı eserde, iradeci bir tutum benimsemiştir. Bu eserde Marx ve Engels ([1846] 2018a: 45) şu savı ileri sürmüşlerdir;

*“Tarihin, “ruhun ruhu” olarak kendini “öz bilinç”e indirgemekle sona ermeyeceğini; aksine, her aşamasının maddi bir sonucu, üretim güçlerinin bir toplamını ve her nesle kendisinden önceki nesil tarafından aktarılan, insanların doğayla ve birbirleriyle kurdukları, tarihsel olarak yaratılmış bir ilişkiyi içerdiğini gösterir. Bir yandan yeni nesil ve ona belli bir gelişim, belli bir özgün karakter kazandıran bir üretici güçler, sermaye kaynakları ve koşullar yığını içerdiğini gösterir. Yani; bu tarih anlayışı, durum ve koşulların insanı yarattığı kadar, insanların da durum ve koşulları yarattığını gösterir”.*

Marx ve Engels, Alman İdeolojisi eserinde, özneye koşullar ile veya nesne ile birlikte dengeli bir konum veriyor. Paragrafın sonunda, açık bir şekilde, durum ve koşullar insanı yarattığı kadar, insanlar da durum ve koşulları yaratmaktadır. Özne, kendisini biçimleyen koşulların aynı zamanda bir yaratıcısıdır. İnsan veya özne, bu yaklaşımda faildir. İradenin, tarih oluşumunda payı vardır.

K. Marx 1847 yılında yayınlanan, Fransız sosyalist M. Proudhon’un tezlerine karşı yazdığı Felsefenin Sefaleti adlı eserinde iradeci bir tutum benimsemiştir. Marx ([1847] 2007: 122) şu ifadeleri kullanmıştır;

*“İnsanlar, yeni üretici güçler edinirken, kendi üretim tarzlarını değiştirirler; ve üretim tarzlarını değiştirirken, hayatlarını kazanma yolunu değiştirirken kendi sosyal ilişkilerini tamamen değiştirirler. Elle işletilen değirmen, size, derebeyli toplumu verir; buharla işleyen değirmen, size sanayici, kapitalistli toplumu verir. Kendi sosyal ilişkilerini maddi üretkenliklerine uygun olarak kuran aynı insanlar, kendi sosyal ilişkilerine uygun olarak ilkeler, düşünceler ve kategoriler de üretirler, meydana getirirler”.*

Marx, Felsefenin Sefaletinde, insanın veya öznenin, üretim tarzlarını değiştirdiğini vurgulamıştır. Özne, toplumsal ilişkilerini kendisi değiştirmektedir. Bu iradenin, toplumsal ilişkileri ve üretim ilişkilerini şekillendirmesi konusunda özneye, bir konum sağlamaktadır. Özne, basit bir şekilde, ilişkilerin bir nesnesi değil, ilişkilere biçim veren bir özne konumundadır.

K. Marx ve F. Engels 1848 yılında yayınlanan, Komünist Manifesto adlı eserlerinde iradeci bir tutum benimsemiştir. Bu eserde Marx ve Engels ([1848] 2018b: 52) şu görüşleri dikkat çeker;

*“Şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi (yazılı tarih), sınıf mücadelelerinin tarihidir. Özgür insanlarla köleler, patrisyenlerle plebler, baronlar ve serfler, lonca mensubu yurttaşlarla kalfalar, kısacası ezenlerle ezilenler arasında her zaman çelişki vardır, bunlar birbirlerine karşı kâh gizli kâh açık kesintisiz bir mücadele yürüttüler, her defasında tüm toplumun devrimci bir dönüşümüyle veya mücadele eden sınıfların beraberce çöküşüyle sonuçlanan bir mücadeleydi bu”.*

Marx, Komünist Manifesto’da, özne olarak açık biçimde sınıf kavramına ulaşmıştır ve sınıf, özne, doğrudan diğer sınıflarla mücadele içerisindedir. Bu, özneye verilen iradi konumdur. Özne, bilinç ve iradeyle, koşullarını değiştirmek için diğer sınıflarla mücadeleye girmiştir.

K. Marx, 1850 yılında yayınladığı, Fransa’da Sınıf Mücadeleleri adlı eserinde belirlenimci bir tutum benimsemiştir. Bu eserde Marx ([1850] 2016a: 175), şu tezi öne sürmektedir;

*“Burjuva toplumunun üretici güçlerinin, burjuva ilişkileri içinde mümkün olan en bereketli şekilde gelişmesini sağlayan bu genel gönenç döneminde, gerçek bir devrim söz konusu olamaz. Bu tür bir devrim, yalnızca, iki etkenin, yani modern üretici güçlerle burjuva üretim biçimlerinin birbirleriyle çelişkiye düştükleri dönemlerde olanaklıdır... Yeni bir devrim, ancak yeni bir bunalım sonucu olarak gerçekleşebilir. Ama aynı zamanda, ikincisi kadar kaçınılmazdır”.*

Marx, Fransa’da Sınıf Mücadeleleri eserinde, daha önceki iradi ve özne odaklı tutumunu değiştirmiştir. Devrim için belirlediği durum için, özne iradesi değil, ekonomik bir krize işaret etmiştir. Dolayısıyla, daha önce koşullarını değiştirebilen özne, artık koşulların izin vermesi sonucu değişimi yaşamaktadır. 1848 sonrası artık, özne, iyimserlikle tarihi inşa eden değil tarihin ve koşulların izin verdiği ölçüde dönüşümü yaşayan bir nesne durumundadır. Marx’ın düşüncesi artık, belirlenimci bir tutumu savunmuştur.

K. Marx, 1852 yılında yayınlanan, Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i adlı eserde belirlenimci bir tutum göstermiştir. Bu eserde Marx ([1852] 2016b: 19) şu ifadeleri kullanmıştır;

*“İnsanlar tarihlerini kendileri yapar, ama onu özgür iradeleriyle değil, kendi seçtikleri koşullar altında değil, dolaysız olarak önlerinde buldukları, verili, geçmişten devrolan koşullar altında yaparlar. Tüm ölmüş kuşakların geleneği, yaşayanların beyinlerine bir kâbus gibi çöker. Ve tam da şeyleri ve kendilerini dönüştürmekle, henüz ortada bulunmayan bir şeyi yaratmakla uğraşır göründüklerinde, tam da böylesi devrimci bunalım çağlarında, korku içinde geçmişin ruhlarını yardıma çağırır, dünya tarihinin yeni sahnesini eski oldukları için saygı duyulan giysilerle ve devralınan bir dille oynamak üzere, onların adlarını, savaş sloganlarını ve kostümlerini ödünç alırlar”.*

Marx, Louis Bonaparte’ın 18 Brumaire’i eserinde, açık bir şekilde, belirlenimci bir tutum almıştır. Klasik ifadeleri ile özne, artık tarihi istediği gibi yapan, iradesi ile dönüştüren bir fail değil bir nesne konumuna gelmiştir. İnsanlar tarihi, özgür iradesi ile değil verili koşullar altında yapar. Koşullar veya nesnel dünya özneyi eritmiştir.

K. Marx, 1857 yılında hazırladığı, Grundrisse Ekonomi Politığın Eleştirisinin Temelleri adlı eserde belirlenimci bir tutumu savunmuştur. Bu eserde Marx ([1857] 2004: 44) şu görüşleri ileri sürmüştür;

*“Ekonomik kategorileri, tarihsel bakımdan belirleyici rol oynadıkları sıra ile ele almak olanaksız ve yanlış. Onların ele alınış sırasını belirleyen şey, tam tersine, modern burjuva toplumunda aralarındaki ilişkilere ve burada sıra, doğal sıranın tersi olup, tarihsel evrim boyunca birbirlerini izledikleri sıraya uymamaktadır. Söz konusu olan, değişik toplum biçimlerinin birbirini izlemesinde, iktisadi bağıntılar arasında tarihsel olarak kurulan ilişki değildir (Tarihsel hareketin bulanık bir anlayışı). Söz konusu olan, bunların, modern burjuva toplum çerçevesi içindeki eklemlenmesidir”.*

Marx, Grundrisse eserinde, öznenin kendisi arasında kurduğu ilişkiler değil, verili tarihsel toplumda iktisadi bağıntılar değil, tarih dışı eklemlenme biçiminden bir toplum biçimine ulaşmıştır. Tarihsel



hareket, bu eserde dışlanmıştır. Belirli bir anda, belirli bir eklemleme biçimi toplumu oluşturmaktadır. Artık, özne veya irade değil iktisadi katmanların eklemmesi verili topluma şekil vermektedir.

K. Marx, 1859 yılında yayınlanan, *Ekonomi Politikin Eleştirisine Katkı* adlı eserinde de belirlemci bir tutum benimsemiştir. Bu eserde Marx ([1859] 1993: 23), şu tespitleri yapmıştır;

“ Varlıklarının toplumsal üretiminde insanlar, aralarında zorunlu, *kendi iradelerine bağlı olmayan* belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder. Bu üretim ilişkilerinin tümü, toplumun iktisadi yapısını, *belirli toplumsal bilinç* şekillerine tekabül eden bir hukuki ve siyasal üstyapının üzerinde yükseldiği somut temeli oluşturur. Maddi hayatın üretim tarzı, genel olarak toplumsal, siyasal ve entelektüel hayat sürecini koşullandırır. *İnsanların varlığını belirleyen şey, bilinçleri değil; tam tersine onların bilincini belirleyen toplumsal varlıklarıdır.*”

Marx’a göre; insanlar, aralarında zorunlu ve iradelerine bağlı olmayan ilişkiler kurmaktadır. İnsan varlığını bilinçleri değil, o bilinci belirleyen toplumsal varlıkları tanımlamaktadır. Dolayısıyla irade değil belirlemci veya nesnel maddi koşullar temel belirleyendir.

K. Marx, 1894 yılında yayınlanan, ancak aslında 1850 ve 1860’larda hazırladığı, *Kapital*’in III. cildinde, belirlemci bir tutum benimsemiştir. Bu eserde Marx ([1894] 2015c: 862), şu görüşlerini öne sürmüştür;

“Kapitalist üretim temeli üzerinde, üretimlerinin toplumsal karakteri dolaysız üreticiler yığınının karşısına katı düzenlemeler getiren otorite biçiminde ve emek sürecinin eksiksiz bir hiyerarşi şeklinde örgütlenmiş toplumsal mekanizması olarak çıkarken..., bu otoritenin taşıyıcıları, yani birbirlerinin karşısına yalnızca meta sahipleri olarak çıkan kapitalistlerin kendileri arasında eksiksiz bir anarşi hüküm sürer ve *üretimin toplumsal bağlantısı, bunun içinde, kendisini, yalnızca, bireysel irade karşısındaki aşırı güçlü bir doğa yasası olarak gösterir.*”

Marx, *Kapital* eserlerinde, irade değil belirlemci bir tutum almıştır. Belirli bir anda katmanların eklemmesi sonucu varlık bulan kapitalizm, insan iradesi üzerinde belirleyici bir konumdadır. Üretimin eklemmesi ve bunun sonucu ortaya çıkan yapı, bireysel irade karşısında aşırı güçlü bir konuma sahiptir. Özne, iktisadi yapı tarafından biçimlenen bir nesne konumundadır.

K. Marx, 1871 yılında yayınladığı ve Paris Komünü üzerine yazdığı, *Fransa’da İç Savaş* adlı eserde, iradeci bir tutum almıştır. Bu eserinde Marx ([1871] 2016c) şu görüşleri savunmuştur;

“İşçi sınıfı...kendi kurtuluşunu ve onunla birlikte bugünkü toplumun kendi iktisadi gelişimi aracılığıyla karşı konulmaz şekilde yönelmiş olduğu daha yüksek yaşam biçimini hazırlamak için, *kendisinin, yani işçi sınıfının, koşullar gibi insanların da tümüyle dönüşmesini sağlayacak olan uzun mücadelelerden, bir dizi tarihsel süreçten geçmek zorunda olduğunu biliyor...*Tarihsel görevinin eksiksiz bilincine ve buna uygun şekilde hareket etmek konusunda kahramanca bir kararlılığa sahip olan işçi sınıfı”.

Marx, 1871 Paris Komünü’nü konu alan *Fransa’da İç Savaş* eserinde iradeci bir konum almıştır. 1848 sonrası verdiği eserlerin aksine, özne vurgusu yapmıştır. Marx’a göre; İşçi sınıfı, tarihsel kurtuluşunu, mücadele sonucu kendisi elde edecektir. Özne, işçi sınıfıdır. Öznenin iradesi belirleyicidir.

K. Marx, 17 Nisan 1871 yılında L. Kugelmann’a yazdığı Paris Komünü üzerine mektubunda, iradeci bir tutum benimsemiştir. Bu mektupta Marx ([1871] 1996: 59) şu ifadeleri kullanmıştır;

“Eğer mücadeleye ancak son derece uygun koşullar altında girilmesi uygun olsaydı, dünya tarihini yapmak gerçekten çocuk oyuncağı olurdu. Buna karşılık, eğer “rastlantılar”ın hiçbir rolü olmasaydı tarih çok mistik bir nitelik taşırdı. Bu rastlantılar doğallıkla toplumsal gelişmenin genel gidişi üzerinde elbette bir yer tutar ve başka türden rastlantılarla telafi olunur. Ama hızlanmalar ve gecikmeler, hareketin başını çeken kimselerin kişiliklerinin “rastlantısal” oluşu da dâhil, bu gibi “rastlantılara” büyük ölçüde tabidir”.

Marx, yine, 1871 sonrası iradeci konumunu sürdürmüştür. Kugelman'a yazdığı mektupta, mücadeleye, yalnızca uygun koşullar altında girilmemesi gerektiğini, öznenin de aynı zamanda bu uygun koşulları yaratacağını belirtmiştir. Bu uğrakta, özne iradesi, önemli bir konumdadır.

K. Marx ve F. Engels 1875 yılında yayınlanan Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi adlı eserde, W. Bracke'a yazdığı mektupta, iradeci bir tutum benimsemiştir. Bu mektupta Marx ve Engels ([1875] 2002: 12) şu görüşleri ileri sürmüştür;

*"İleriye doğru atılan her adım, her gerçek ilerleme, bir düzine programdan daha önemlidir".*

Marx, ölümünden önce yazılı olarak bıraktığı son kitabı Gotha Programı'nda, 1871 sonrası savunduğu iradeci ve özne yanlısı tutumunu sürdürmüştür. Bu yaklaşıma göre, program veya teori, ileriye doğru atılan adımdan veya iradeden önemsizdir. Önemli olan, öznenin tarihsel hareketidir.

Karl Marx'ın, iradeci veya belirlenimci tezleri, tarihsel olarak bir tablo şeklinde ifade edilirse, çalışmanın amacı daha verimli aydınlanacaktır. Bu bağlamda, yukarıda okuduğumuz tüm eserlerinden ulaştığımız sonucu tablo halinde ifade edecek olursak;

Tablo 1. Karl Marx'ın tarihsel olarak tezlerinin gelişimi;

YIL	ESER	İRADECİ VOLUNTARIST	BELİRLENİMCİ DETERMINIST
1843	HEGEL'İN HUKUK FELSEFESİNİN ELEŞTİRİSİ	*	
1844	EL YAZMALARI	*	
1844	KUTSAL AİLE	*	
1846	ALMAN İDEOLOJİSİ	*	
1847	FELSEFENİN SEFALETİ	*	
1848	KOMÜNİST MANİFESTO	*	
1850	FRANSA'DA SINIF MÜCADELELERİ		*
1852	LOUIS BONAPARTE'İN 18 BRUMAIRE'İ		*
1857	GRUNDRISSE		*
1859	EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİNE KATKI		*
1867 1894	KAPİTAL I, II, III		*
1871	FRANSA'DA İÇ SAVAŞ	*	
1875	GOTHA VE ERFURT PROGRAMLARININ ELEŞTİRİSİ	*	

Çalışmada, bu uğrakta, Marx'ın tüm eserlerinin okuması yapıldıktan sonra, onun, iradecilik ve belirlenimcilik konusunda bir haritası çıkarılmıştır. Bu değişim, anlık düşünce değişimine değil, Marksizmin dayandığı praksis anlayışı çerçevesinde tarihsel-toplumsal koşulların bir sonucu olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede, bundan sonraki uğrak, Marx'ın tezlerini değiştirmesine yol açan tarihsel-toplumsal koşulların bir incelemesi olacaktır.

#### 4. Marx'ın Tezlerinin Oluşumunda Tarihsel Gelişimin Rolü

Her düşünce, kendi döneminin ürünüdür. Taner Timur bu durumu şu şekilde vurgulamıştır; "hiçbir düşünce sistemi, ne kadar parlak bir beynin ürünü olursa olsun, kişisel araç ve icatlarla, ex nihilo yaratılamaz. Herkes kendi çağının ürünüdür ve çağını aşacak kavram ve kuramları bile ancak o çağın kazanımları içinde oluşturur ve geliştirir" (Timur, 2005: 98).

Karl Marx ve tezleri de kendi döneminin ürünleridir. Düşünceleri, dönemin koşulları tarafından belirlenmiştir. Eric Hobsbawm'da, Marx ve Engels'in düşünceleri ve tezleri arasındaki ilişkiyi vurgulamış ve Hobsbawm'a göre ([2011] 2014: 57); "Marx ve Engels'in özgül siyasal düşüncesine kaçınılmaz biçimde damgasını vurmuş olan şey, karşılaştıkları özgül tarihsel durumlardır.". Marx, kendi dönemi içerisinde, gelecek dönemin gelişmelerini nüve olarak görmüş ve bunları formüleştirmiştir. Örnek olarak, 1867 yılında yayınlanan Kapital c.I eserinde, kendi döneminden sonra gerçeklik kazanan tekeli kapitalizmin nüvesini görmüş ve bunu sermayenin merkezileşmesi ve

<sup>2</sup> Lat. Yoktan.

yoğunlaşması olarak kuramsallaştırmıştır (Marx, [1867] 2015b: 604). Bütüncül olarak Marx'ın düşünceleri incelendiği zaman, kendi tarihsel koşulların ürünü olduğu görülebilecektir.

Karl Marx, işçi sınıfının bir organik aydınıydı ve dolayısıyla işçi sınıfının tarihsel hareketleri onun düşünce biçimini de etkilemiştir. 19. yy'a bakıldığı zaman ilk görülen, 1789 Fransız Devriminin tüm Avrupa kıtasını etkilemesidir. Fransız Devrimi, burjuva sınıfını, siyasal olarak iktidara getirmiştir. Bu tarihsel kırılmadan sonra tüm kıtadaki siyasal gelişmelerin temelinde Fransız Devrimi vardır. En önemli gelişmeler de işçi sınıfının durumunda yaşanmıştır. 19. yy'da, işçi sınıfı için en önemli gelişmeler 1848 Devrimleri ve 1871 Paris Komünü olarak gerçekleşmiştir. İlkinde işçi sınıfı, iktidara gelememiş ve ikincisinde ise yalnız 71 gün iktidarda kalmıştır. Bu iki gelişme, Avrupa'da tüm siyasal gelişmeleri belirlemiştir. Paris Komünü ile tarihte işçi sınıfı, kısa bir deneyim olsa da, ilk kez iktidara gelmiş ve bunun düşünce dünyasında büyük etkileri olmuştur. Marx'a göre ([1871] 2016c: 83); Paris Komünü, ilk işçi sınıfı iktidarı deneyimiydi ve Komün, sınıf egemenliğini ortadan kaldıracak olan Cumhuriyet biçimiydi.

Aslında, Karl Marx'ın ve Friedrich Engels'in 1848 Devrimlerinin başarılı olacağına ve işçi sınıfının iktidara geleceğine inançları tamdı. Bu inançlarını, Komünist Manifesto'da sınıf mücadelesine yaptıkları vurgu ile göstermişlerdi. 1848'e kadar Marx, düşüncesinin bir yanına; üretici güçleri veya iradeyi araştırmaya yönelmişti. Bu dönem, Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, El Yazmaları, Kutsal Aile, Alman İdeolojisi, Felsefenin Sefaleti ve Komünist Manifesto eserlerini yazmıştır. Ancak Devrim, yenilgiye uğradı. Karl Marx'ın ve Friedrich Engels'in ruh halini yine Friedrich Engels (Marx, [1850] 2016a: 21), çok sonraları, 1895 yılında şu şekilde açıklamıştır;

"1848 'toplumsal devriminin ürünü olan burjuva cumhuriyetinin gelişimi, 1850 ilkbaharında, bundan böyle, gerçek iktidarı (tamda monarşi isteyen) büyük burjuvazinin elinde toplamışken; buna karşılık, tüm diğer toplumsal sınıflar, yani hem köylüler hem de küçük burjuvalar, ortak zafer sırasında ve sonrasında kendilerinin değil deneyimlerin olgunlaştırdığı proletaryanın belirleyici etmen olmasını zorunlu kılacak şekilde proletaryanın çevresinde toplanmışken, azınlık devriminin çoğunluk devrimine dönüşmesini beklemek için gerekli olan her şey mevcut değil miydi? Tarih, bizi ve benzer düşünen herkesi haksız çıkardı. Kıta Avrupası'ndaki iktisadi gelişmişlik durumunun, kapitalist üretimin ortadan kaldırılması için gereken olgunluğun henüz çok uzağında olduğuna açıklık kazandırdı".

Tam olarak, işçi sınıfının, 1848 Devrimlerinde yenilgisi, Marx'ı, düşüncesinin diğer yanı üzerine araştırmaya yöneltti. Bir diğer ifadeyle; üretim ilişkileri, maddi yapısal koşulları veya belirlenimi incelemeye döndü. Teorisi aslında, üretici güçler ve üretim ilişkilerinin diyalektik bütünselliğine dayansa da, 1848 sonrası, bir ifadeyle ceteris paribus<sup>3</sup> anlayışı ile sadece üretim ilişkilerini araştırdı. Bu dönem; Fransa'da Sınıf Mücadeleleri, Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i, Grundrisse, Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı ve Kapital eserlerini yazmıştır. Friedrich Engels (Marx, [1850] 2016a: 15), bu durumu şu şekilde belirtmiştir;

"Marx'ın, 1850 ilkbaharından itibaren iktisat çalışmalarına yeniden zaman ayırabilmesinin ve öncelikle son on yılın iktisat tarihini ele almasının ürünü oldu. Bu sayede, o zamana kadar boşluklu malzemedен yarı önsel biçimde çıkardığı sonuçlar, onun için olgulara dayalı tam bir açıklık kazandı: 1847 dünya ticaret bunalımı, Şubat ve Mart devrimlerinin gerçek anasıydı ve 1848'in ortalarından itibaren yavaş yavaş geri dönen, 1849 ve 1850'de tam olarak olgunlaşan sinai gönenç, yeniden güçlenen Avrupa gericiliğini canlandıran kuvvetti. Bu belirleyici önem taşıyordu".

Avrupa'da durgunluk 1870 Fransa-Prusya Savaşı ile yeniden hareketlenmişti. Bu savaşı Fransa kaybedince, işçi sınıfı Paris'te Komün ilan ettikten sonra politik yaşam bir kez daha hareketlenmiştir ve politik yaşam bir defa daha hareketlenmiştir. Marx, Komün ile birlikte yeniden iradeci bir tutum almıştır. Bu dönemden sonra; Fransa'da İç Savaş ve Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi

<sup>3</sup> Lat. Diğer koşullar sabit.

eserlerini yazmıştır. Marx, yeniden, işçi sınıfı ve üretici güçler teorisi üzerine vurgu yapmaya başlamıştır.

Bu bağlamda, tarihsel olarak, 1848'e kadar işçi sınıfı oluşumunu tamamlamaktaydı ve hareketlenmeye başlamıştı. Grevler, makine kırıcılığı gibi eylemler ile kendisini gösteren işçi sınıfı hareketi, 1848 Devrimleri ile zirveye ulaşmıştı. Bu dönem, tüm işçi sınıfı düşünürlerinde, işçi sınıfına yönelik iyimserliğe, iradeye ve özne olarak işçi sınıfına karşı bir kutsallaştırma yaratmıştır. Ancak, 1848 Devrimleri yenilgisi ile düşünce iklimi değişmiştir. İradenin, tek başına, dönüşümü sağlayamayacağı anlaşılmıştır. İradi devrim anlayışları ciddi anlamda küçülmüştür. L. Blanqui, bu konuda istisna sayılabilir. Ancak işçi sınıfı düşünürleri arasında Marx, artık, iradeyi ortaya çıkaracak maddi koşulları incelemeye yönelmiştir. Bu bağlamda Marx, magnum opusu olan Kapital eserini bu dönem yazmıştır. Bu dönem Marx'ın belirlenimci bir konuma katıldığı dönem sayılabilir. İşçi sınıfı hareketi gerilemiş, devletler aşırı otoriter bir tutum içerisine girmiştir. Ancak 1871 Paris Komünü ile koşullar yeniden değişmiş ve yine işçi sınıfına yönelik büyük bir umut savunulmaya başlamıştır. Marx'ta bu dönem yeniden iradeci bir tutum içerisine girmiştir. Gerçekten 1871, ilk defa işçi sınıfının iktidarını ortaya koymuştur.

Bu bağlamda temel sorunsal, Karl Marx'ın iradecilik ve belirlenimcilik anlayışıdır. Marx, diyalektik düşünme yöntemini bu iki karşıt terim çerçevesinde de serimlemiştir. İradecilik anlayışı, tamamen serbest hareket açısından değil, göreceli koşulların çerçevesinde kullanılan istek şeklinde tanımlanabilir. Çubuk bükme metaforu çerçevesinde, koşulların olgunlaştığı noktada kullanılan irade olarak, iradecilik anlayışı şekillenmiştir. Bu yaklaşım Marx'ı ve Marksizmi, anarşist felsefeden ayıran temel noktadır. Çünkü anarşizm, koşulları beklemeden tamamen bağımsız bir iradenin kullanılmasını savunurken, Marksizm, koşulların geliştiği noktada oluşan iradeyi vurgulamıştır.

Belirlenimcilik anlayışını tanımlamak için de literatürde belirlenimcilik türlerini belirtmek gereklidir. Literatürde belirlenimcilik, William James (1842-1910) tarafından adlandırılan hard determinizm (sert belirlenimcilik) ve karşıtı olarak soft determinizm (yumuşak belirlenimcilik) olarak ikiye ayrılmıştır. (Nichols, 2008: 21). Hard determinizm, insanları, bir kuklaya benzer şekilde, yalnızca koşulların bir kuklası durumuna indirgemektedir. Bu yaklaşımda irade veya özgür isteğe yer yoktur. Soft determinizm ise hard determinizme göre daha ılımlı bir yaklaşımdır ve koşulların dayatması kesin olmakla birlikte yine de koşullar, insanlara tercih yapabileceği veya kısmi irade kullanabileceği bir durum yaratmaktadır. Dolayısıyla koşullar asıl olmakla birlikte insanlar, koşulların basit bir kuklası değildir. Karl Marx'ın, bu çerçevede, belirlenimci bir tutum takındığı dönemde, soft determinizmi benimsediği ileri sürülebilir. Marx'ın belirlenim anlayışında insan iradesi ve koşullar birlikte yer alırken vurgu, koşullardan yanadır. Bu çerçevede, Marx'ın, soft determinist bir yaklaşım benimsediği savunulabilir. Ancak Marx'dan sonra belirlenimciliği savunan takipçileri arasında teknoloji determinist denilen, hard determinist bir yaklaşım ortaya koymuştur (Cohen, [1978] 1998). Bu yaklaşım genelde teknolojinin ve özelde makinelerin tüm tarihi belirlediğini ileri sürmektedir (Heilbroner [1994] 1998) ve dolayısıyla insanları, teknolojinin kuklaları seviyesine indirgemektedir. Marx, işçi sınıfının geri çekildiği 1848-1871 arasında bile, işçi sınıfı iradesine yönelik bir iyimserlik beslemiştir.

## Sonuç

Belirli bir sınıfın, sonal amacını incelemek veya hızlandırma isteği olan irade ile maddi koşulların yapısal bir biçimde somutlaşması şeklinde beliren belirlenim, diyalektik bir ilişki içerisindedir. Hızlı gelişen bir irade, yapısal maddi koşulları bulanıklaştırır ve genişleyen yapısal maddi koşullarda, iradeyi körleştirir. İrade veya belirlenim, ilgili sınıfın tarihsel hareketine bağlıdır. Sınıfın hareketi geliştikçe, irade artışa geçer ve yapısal koşullar dönüşüme uğrar. Nesne tanındıkça, irade geriler. Özne tanındıkça, yapısal koşulların etkisi geriler. Özne ve nesne birlikte tanımlandıkça, irade ve belirlenim diyalektik bütünselliğine kavuşur. Bu, artık, yeni bir toplumun şafağıdır.

Diyalektik bütünlük ancak radikal değişimler sırasında sağlanır. Bunun dışında, tüm tarih, irade veya belirlenimin önde olduğu uğraklarla ilerler. Öznenin hareketi veya nesnenin karşı konulamaz ağırlığı, radikal değişim dönemleri hariç, tüm tarihsel gelişimi yönlendirir. Bu bakımdan, irade veya belirlenimin önde olması bir tarihsel hata değil tarihsel bir gelişimdir. Organik aydına düşen ise bu tarihsel gelişime, dengeli bir müdahale etmektir.

Karl Marx'ın, tarihselci ve yapısalcı olarak iki okula bölünen takipçileri, aslında Marx'tan mitolojik bir Kheiron<sup>4</sup> yaratma çabası içindedirler. Bir bölümü, Marx'ın iradeci tutumuna atıfla tarihselci tutumu benimserken, diğer bölümü ise Marx'ın belirlenimci yaklaşımını esas alarak yapısalcı bir pozisyon almıştır. Dolayısıyla, her iki ekol de Marx'ın bütünlüğünü parçalamıştır. Taraflardan tarihselciler, üretici güçlere ve bu sınıflar arasındaki mücadeleye vurgu yaparken, yapısalcılar üretim ilişkilerine ve maddi koşullara atıf yapmıştır. Bu bağlamda, her iki okuma da diyalektik bütüncül değil metafizik parçalılık anlayışına sahiptir. Gerçeklik, üretici güçlerle, üretim ilişkileri arasındaki kesişmede yer almaktadır.

Bu çerçevede, Marx'ın, irade ve belirlenimin diyalektik bütüncülüğünü belirlediğini ve tarihsel toplumsal koşullara göre, dönemsel olarak ve taktiksel olarak irade ve belirlenime vurgu yaptığı ileri sürülebilir. Bir başka ifadeyle döneme göre çubuğu iki kutuptan birine bükümüştür. İnsanları ne her şeyi yapmaya yeterli bir irade olarak görmüş ne de koşulların kuklası konumuna indirgemıştır. Diyalektik bir denge benimsediği düşünülebilir. Bu bakımdan, Marx sonrası takipçilerinin, diyalektik bir yaklaşımı benimsemediği ileri sürülebilir. Tarihselciler sürekli iradeye vurgu yaparken, reformist ve yapısalcılar belirlenimi savunmuştur. Marx, aslında, koşulların oluştuğu noktada iradeyi veya koşulların olgunlaşmak üzereyken oluşan iradeyi savunmuştur.

Tüm bu yaklaşımlara rağmen aslında Marx'ı diyalektik ve tarihsel bir bütün olarak okumak gereklidir. Tarihsel olarak Marx, işçi sınıfının organik aydınıydı ve tutumları daima işçi sınıfının pozisyonuna bağlı olarak dönüşüm geçirmiştir. 1848 devrimlerine kadar yükselen işçi sınıfı hareketine bağlı olarak iradeci bir tutum alırken, 1848 devrimleri bastırıldıktan sonra belirli bir dönem belirlenimci bir yaklaşım benimsemiştir. Bu dönem, üretim ilişkilerini anlamak için ekonomi-politik çalışmış ve magnum opusu Kapital'i yazmıştır. Yine bu dönemi takip eden 1871 Paris Komünü sebebi ile hemen iradeci bir tutum almış ve ömrünün sonuna kadar bu pozisyonunu korumuştur. Bu çerçevede Marx, işçi sınıfının iradesi ve bunun tarihsel hareketine bağlı olarak iradeci veya belirlenimci bir pozisyon almıştır.

#### Kaynakça

- Althusser, L. ([1965] 2002) Marx İçin, (çev. Işık Ergüden) (İstanbul: İthaki)
- Anderson, P. ([1976] 2007) Batı Marksizmi Üzerine Düşünceler, (çev. Bülent Aksoy) (İstanbul: Birikim)
- Bernstein, E. ([1899] 1993) The Preconditions of Socialism, (Cambridge)
- Cevizci, A. (2000) Felsefe Sözlüğü, (İstanbul: Paradigma)
- Cohen, G.A. ([1978] 1998) Karl Marx'ın Tarih Teorisi: Bir Savunma, (çev. Ahmet Fethi) (İstanbul: Toplumsal Dönüşüm)
- Gramsci, A. ([1929] 2000) Prison Writings, The Gramsci Reader Selected Writings 1916-1935, ed. David Forgacs, (New York: New York University)
- Heilbroner, R. L. ([1994] 1998) "Do Machines Make History?", Does Technology Drive History? The Dilemma of Technological Determinism, ed. Merritt Roe Smith ve Leo Marx, (MIT Press)
- Hobsbawm, E. ([2011] 2014) Dünya Nasıl Değişir? Marx ve Marksizm Yazıları, (çev. Osman Akınhay) (İstanbul: Agora)
- Kautsky, K. ([1919] 1981) The Dictatorship of the Proletariat, (Greenwood)
- Laclau, E. ve C. Mouffe. ([1985] 2017). Hegemonya ve Sosyalist Strateji, (çev. Ahmet Kardam) (İstanbul: İletişim)
- Lenin, V. I. ([1918] 1975) The Proletarian Revolution and the Renegade Kautsky, (Peking: Foreign Languages)
- Lenin, V. I. ([1902] 2008) Ne Yapmalı?, (çev. Muzaffer Erdost) (Ankara: Sol)

<sup>4</sup> Yunan mitolojisinde yarı hayvan yarı insan bir varlık.

- Lukacs, G. ([1923] 1998) Tarih ve Sınıf Bilinci, (çev. Yılmaz Öner) (İstanbul: Belge)
- Luxemburg, R. ([1899] 1993) Sosyal Reform mu Devrim mi? (çev. Nihal Yılmaz) (İstanbul: Belge)
- Luxemburg, R. ([1918] 2008) Spartakisler Ne İstiyor? (çev. Ragıp Zarakolu) (İstanbul: Belge)
- Marx, K. ([1859] 1993) Ekonomi Politğin Eleştirisine Katkı, (çev. Sevim Belli) (Ankara: Sol)
- Marx, K. ([1871] 1996) Hannover'deki L. Kugelman'a Mektup, Karl Marx-Friedrich Engels Seçme Mektuplar, (çev. Alaattin Bilgi) (İstanbul: Evrensel)
- Marx, K. ([1857] 2004) Grundrisse Ekonomi Politğin Eleştirisinin Temelleri, (çev. Arif Gelen) (Ankara: Sol)
- Marx, K. ([1844] 2005) 1844 El Yazmaları Ekonomi Politik ve Felsefe, (çev. Kenan Somer) (Ankara: Sol)
- Marx, K. ([1847] 2007) Felsefenin Sefaleti, (çev. Ahmet Kardam) (Ankara: Sol)
- Marx, K. ([1843] 2009) Hegel'in Hukuk Felsefesinin Eleştirisi, (çev. Kenan Somer) (Ankara: Sol)
- Marx, K. ve F. Engels ([1875] 2002) Gotha ve Erfurt Programlarının Eleştirisi, (çev. Barışta Erdost) (Ankara: Sol)
- Marx, K. ve F. Engels ([1844] 2015a) Kutsal Aile ya da Eleştirel Eleştirinin Eleştirisi, (çev. Kenan Somer) (Ankara: Sol)
- Marx, K. ([1867] 2015b) Kapital c.I, (çev. Mehmet Selik ve Nail Satlıgan) (İstanbul: Yordam)
- Marx, K. ([1894] 2015c) Kapital c.III, (çev. Mehmet Selik ve Erkin Özalp) (İstanbul: Yordam)
- Marx, K. ([1850] 2016a) Fransa'da Sınıf Mücadeleleri 1848-1850, (çev. Erkin Özalp) (İstanbul: Yordam)
- Marx, K. ([1852] 2016b) Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i, (çev. Erkin Özalp) (İstanbul: Yordam)
- Marx, K. ve F. Engels. ([1871] 2016c) Fransa'da İç Savaş, (çev. Erkin Özalp) (İstanbul: Yordam)
- Marx, K. ve F. Engels. ([1846] 2018a) Alman İdeolojisi, (çev. Olcay Geridönmez ve Tonguç Ok) (İstanbul: Kor)
- Marx, K. ve F. Engels. ([1848] 2018b) Komünist Manifesto, (çev. Tanıl Bora) (İstanbul: İletişim)
- Nichols, S. (2008) Great Philosophical Debates: Free Will and Determinism v. 1&2, (The Teaching Company)
- Poulantzas, N. ([1978] 2006) Devlet, İktidar, Sosyalizm, (çev. Turhan Ilgaz) (İstanbul: Epos)
- Timur, T. (2005) Felsefi İzlenimler, (Ankara: İmge)